Цар Давид і Зигмунд Фрейд

Сергій ТАРАДАЙКО,
кандидат філософських наук

...Мої батьки були євреями, і сам я залишаюся євреєм.

З.Фрейд.
Моє життя і психоаналіз

Сьогодні вже нікому не треба доводити, що думка виникає не з абстракцій та законів логіки, а так само, як і будь-яке явище культури, випливає з історичних і національних джерел. Проте, користуючись ними, слід бути завжди готовим до несподіваних зустрічей.

Напевне кожен, хто читав псалми Давида, відзначав характерний, надзвичайно збуджений тон цих текстів. І справа не тільки в піднесенні, цілком зрозумілому, коли людина звертається до Бога. Цар Давид, цей помазанець Божий, дійсно збентежений: "Тремтить моє серце в мені, і страхи смертельні напали на мене..." (Пс. 55:5)[1].

Важливо зрозумітити, що це не окрема "цитата", а настрій, який відчувається на кожному кроці. Звідки ж ті страхи і чому охопили вони Давида? Відповідь дуже проста: "Бо чужинці повстали на мене..." (54:5).

Безперечно, це занадто делікатна тема, та доводиться визнати, що саме така загроза непокоїть Давида. "Господи, – як багато моїх ворогів, як багато стають проти мене!" (3:2). Почуття тривоги невпинно зростає. "Тих, хто мене без причини ненавидить, стало більш, як волосся на моїй голові, набралися сили мої вороги, що безвинно мене переслідують..." (69:5). Давид потрапляє в безвихідне становище: я не можу сподіватись на милість моїх ворогів, – розуміє він, – адже "вони лютою ненавистю ненавидять мене!..." (25:19). Але й здолати їх самотужки я теж не можу, "бо сильніші від мене вони!" (18:18).

Все, що йому залишається, це "страх та тремтіння" (55:6). Останні слова, звичайно, нагадують про відому книгу К'єркегора[2], який уважно досліджував подібний стан. Вибір тут справді невеликий: або загинути, або звернутись до Бога.

Давид – звертається до Бога. "Того дня, коли страх огортає мене, я надію на Тебе кладу..." (56:4). Проте варто відзначити, що це не тихе, відсторонене почуття, а навпаки, відчайдушна спроба знайти оборонця, який захистить від цілком земної загрози. "Урятуй мене, Господи, від моїх ворогів, бо до Тебе вдаюся!" (143:9). Давид сприймає Бога саме як захисника, покладаючи на нього всі свої сподівання. "Ти покрова моя, Ти від утиску будеш мене стерегти..." (32:7).

Як відомо, віра творить дива. "Я кличу: Преславний Господь, і я визволений від своїх ворогів!" (18:4). Або в іншому місці: "Господь моя сила та щит мій, на Нього надіялось серце моє, – й Він мені допоміг..." (28:7). Ось головна "сюжетна лінія" цієї драми. В ній беруть участь лише три дійові особи: Вороги, Давид і Бог.

Відтоді минуло близько трьох тисячоліть. 1923 року вийшла, може, найвідоміша робота Зигмунда Фрейда "Я і Воно". Підбиваючи підсумки своїх досліджень, батько психоаналізу визначив основні, на його думку, складові людської психіки і показав, які гострі суперечності спалахують між персонажами цієї внутрішньої драми. В ній беруть участь лише три дійові особи: Воно, Я і Над-Я.

Це може здатися дивним, але їхні стосунки нагадують історію Давида. Звичайно, місце Ворогів тепер посідає Воно, несвідома частина душевного життя, його, так би мовити, темний бік. Саме тут виникають нестримні бажання, які намагаються оволодіти людиною. Треба звернути увагу на те, що Фрейд розрізняє "два види первинних потягів", і якщо з першим усе зрозуміло – то статевий інстинкт, або Ерос, – то на другому варто зупинитись.

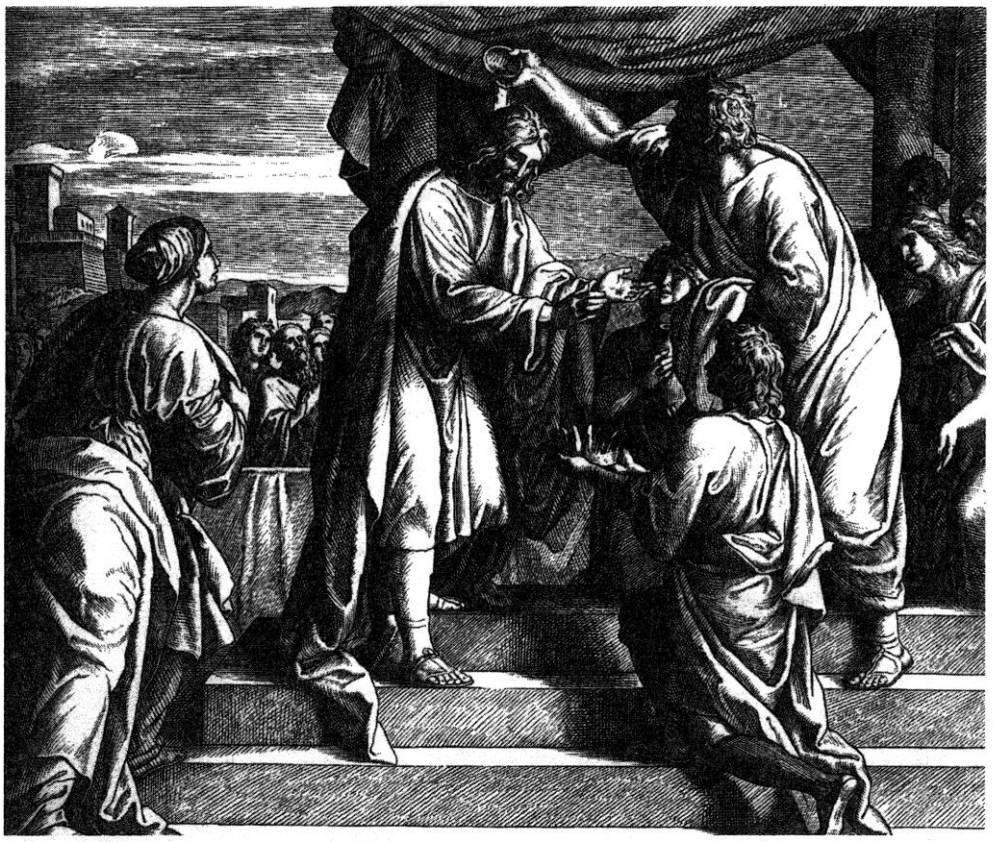

ДАВИД СТАЄ ЦАРЕМ.
ГРАВЮРА НА ДЕРЕВІ Ю. ФОН КАРОЛЬСФЕЛЬДА.

За Фрейдом, в людині, як і в усій природі, прихована величезна руйнівна сила. Вона діє в напрямку, протилежному статевому потягу, і тому не продовжує життя, а навпаки – обриває його, переводить "усе органічно живе до стану неживого"[3]. Це "інстинкт смерті", він проявляє себе в садизмі. Фрейд зізнається, що йому важко пояснити цей потяг, та зрештою згадує про руйнівний інстинкт, "шлях якому вказує ненависть"[4]. Слово "ненависть" знову нагадує про Давида і його ворогів.

Але замість Давида тепер Я – чим не "цар" душевного життя? – адже Я пов'язує психічні явища у своєрідну єдність, а також відповідає за стосунки із зовнішнім світом. На відміну від Воно, де безмежно панує "принцип насолоди", Я керується "принципом реальності". Фрейд пише: "Я репрезентує те, що можна назвати здоровим глуздом і обачливістю. Воно, навпаки, містить у собі пристрасті"[5]. Приборкати їх можна лише ціною дуже великих зусиль. Фрейд порівнює Я з вершником, "що має загнуздати коня, який переважає його своєю силою; різниця в тому, що вершник намагається зробити це самотужки, а Я – застосовуючи силу"[6]. І знову знайомі мотиви: саме так Давид рятувався від ворогів, сильніших за нього.

Нарешті, з'являється третя дійова особа, і якщо Давид звертався до Бога, то Я має власну найвищу "інстанцію" – Над-Я. Втім, раніше, у своїх попередніх творах, Фрейд уживав дещо інший термін – Ідеал-Я, але тепер вони співіснують як рівноправні, причому в кожному відчувається ідея Бога. Цього, до речі, не приховує і сам Фрейд: "...ми можемо дати відповідь усім, хто був збентежений у своїй етичній свідомості й скаржився, що, мовляв, повинна ж бути в людині найвища істота! – ми відповідаємо: звичайно, та ось це і є найвища істота – це Ідеал-Я чи Над-Я... "[7] І знову: "Ідеал-Я задовольняє всі вимоги до найвищої в людині істоти"[8].

Ця "інстанція" містить певні моральні засади. Вони й виявляються тією си-

лою, що стримує дію інстинктів. На відміну від Воно, де вирують "первинні потяги", Над-Я виникає лише в суспільстві, бо є наслідком уподібнення себе до інших людей. Фрейд позначає таке явище словом "ідентифікація", від identifico, "ототожнюю" з пізньої латини, причому першою "і вирішальною", на його думку, стає "ідентифікація" з батьками. Важливо зрозуміти, чому такий настійливий у Фрейда цей мотив. Ще в "Тотем і табу" (1913), вивчаючи проблеми первісного суспільства, він показав, що саме "ототожнення" людей з тотемом, який зображував спільного предка, дозволило їм усвідомити свій кровний зв'язок.

Але чому "ідентифікація" з батьками так уперто нагадує про себе? Звідки у Фрейда такий стародавній спосіб мислення? Щоб відповісти на ці запитання, слід повернутися до біблійних текстів. Тут відразу впадають в око характерні словосполучення, і трапляються вони ледь не на кожній сторінці: "насіння Авраама", "сини Яковові", "сини Ізраїлеві"... Що це, як не "ідентифікація" з батьками?

До речі, "Аврам" давньоєврейською – це саме "батько", до того ж "високий" та "сильний" батько, а от "Авраам" – "батько для багатьох". Але Аврам стає Авраамом за певних обставин, завдяки тим дивовижним подіям, які й визначили суть Старого Завіту; йдеться про договір, або "завіт", Бога з Авраамом. Господь запевнив, що той матиме численне потомство, з якого складеться цілий народ. І навіть пообіцяв улаштувати його майбутнє. Відтоді кожен єврей, добре пам'ятаючи про ту обіцянку, свідомо чи напівжартома, та все ж пов'язує свій життєвий успіх зі своїм походженням. Але як засвідчити таку причетність до нащадків Авраама? Для цього існує один-єдиний засіб, "ідентифікація" з

ПАДІННЯ ДАВИДА.
ГРАВЮРА НА ДЕРЕВІ Ю. ФОН КАРОЛЬСФЕЛЬДА.

батьками, бо лише вони є тією ланкою, що поєднує людину з далекими предками. Причому дістатися важливо аж до Авраама, адже саме він укладав угоду з Богом, а Бог обіцяв...

Проте будь-яка угода визначає взаємні зобов'язання сторін, і тому кожен, хто хоче отримати обіцяне, теж має виконувати певні обов'язки. Таким чином, з'являється Закон (Torah). І тоді вже цілком зрозуміло, як заслужити милість Божу, – треба сумлінно виконувати Тору.

Отже, дух Старого Заповіту пов'язує Бога, по-перше, з батьками, а по-друге, з певними моральними вимогами. А хіба не так само робить і Фрейд? Адже Над-Я, ця "найвища істота" внутрішнього світу, не лише походить від батьків, а й вимагає дотримання моральних обмежень. Так виявляє себе стародавній дух, в якому пов'язані "завіт" і "закон". До речі, цей дух відчувається і там, де Фрейд поєднує "тотем" і "табу".

Виникаючи завдяки батькам, Над-Я посідає те особливе місце, що раніше займали вони. Подібно до того, як батьки наглядали за дитиною, тепер уже Над-Я стежить за своїм Я, пильнує, чи дотримує воно певних настанов. Але чомусь це мало нагадує батьківську турботу, надто коли йдеться про "виняткову жорстокість і суворість" Над-Я[9]. Коли ж Фрейд каже про страх, який огортає бідолашне Я, можна здогадатись, що такі почуття навіяли не батьки, а суворий Бог Старого Завіту. Як відомо, саме "страх Господній" вважався тоді основою праведного життя, і саме прадавні євреї називали себе "тими, хто боїться Бога".

Таке почуття переносило книжні, сказати б, офіційні відносини з Богом до внутрішнього світу людини, і тепер будь-яке порушення Тори спричиняло болісне занепокоєння. "...Бо провину свою визнаю, журюся гріхом своїм я!" (38.19) Звичайно, це знову слова Давида, проте за ними відчувається та душевна ситуація, що її, власне, й зображує психоаналіз. Особливо примітним тут є слово "провина". Недаремно ж, за Фрейдом, "Над-Я виявляє себе переважно як почуття провини..."[10]

Цілковито збігаються й кінцеві, так би мовити, прагнення Давида і Фрейда. Благаючи Господа про допомогу, Давид сподівається подолати "ворогів" і разом із своїм народом "успадкувати землю". Але так само й у Фрейда: "Психоаналіз є тим знаряддям, яке має надати Я можливість поступово опанувати Воно"[11]. Різниця лише в тому, що Давидові "ми" і "вони" постають у Фрейда в однині: Я і Воно.

Іноді спорідненість обох текстів лежить на поверхні. Взяти, приміром, оте порівняння, де Я зображене в образі вершника, що має загнуздати норовистого коня, тобто нестримне, зухвале Воно. Дещо схоже й у Давида: "Не будьте, як кінь, як той мул нерозумні, що їх треба приборкати оздобою їхньою – вудилом і вуздечкою, як до тебе вони не зближаються" (32:9).

Постійні збіги і внутрішні зв'язки, цілком очевидні або приховані, мимоволі наштовхують на думку, що це не звичайний, здавалося б, вплив, а дуже стійкий, один і той самий спосіб мислення. Аби дійти кінцевого висновку, варто пригадати, чого навчали вчителі Вічного Повернення[12]. Приміром, премудрий Еклезіаст, якщо вже триматися Старого Завіту: "...немає нічого нового під сонцем!.. Буває таке, що про нього говорять: "Дивись, – це нове!" Та воно вже було від віків, що були перед нами!" (Екл. 1. 9–10).

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ПРИМІТКИ

[1] Псалтир цитується за давньоєврейським порядком.

[2] Див.: Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика, 1993.

[3] Фрейд З. "Я" и "Оно". Труды разных лет: В 2 кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 375.

[4] Там само. – С. 377.

[5] Там само. – С. 363.

[6] Там само.

[7] Там само. – С. 371.

[8] Там само. – С. 372.

[9] Там само. – С. 387.

[10] Там само.

[11] Там само. – С. 389.

[12] Див.: Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К.: Основи, Дніпро, 1993. – С. 220.